

JUBILEJNÝ ZBORNÍK PRÍSPEVKOV
Z MEDZINÁRODNEJ VEDECKEJ KONFERENCIE
KOŠICE 27. FEBRUÁRA 2007

350. výročie Košickej univerzity

KOŠICE 2007

Dr. Éva Knapp, DSc.

VALLÁSOS TÁRSULATOK KASSÁN A XVII–XVIII. SZÁZADBAN [NÁBOŽENSKÉ SPOLOČENSTVÁ V KOŠICIACH V 17. – 18. STOROČÍ]

Die Religionsgemeinschaften in Košice im 17. – 18. Jahrhundert

Die Autorin beschäftigt sich mit der Wirkung des Religionsgemeinschaften der Laien in Košice in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Folgende Gemeinschaften wurden zum Bestandteil der Rekatolisierung zur Zeit ihres Antritts: 2 Marienkongregationen, dann die Gemeinschaft Sancti Francisci, Agonia Christi, die Rosenkreuzgemeinschaft, die Gemeinschaft des Herzen Jesu, die Gemeinschaft des Heiligenkreuzes und endlich die Gemeinschaft Sancti Johannis Nepomuciensis, bestätigt durch den Papst Benedikt XIV. im Jahre 1744.

Spät, erst am 24. Juni 1758 wurde die Eucharistiegemeinschaft gegründet, angeschlossen zum Dom der Heiligen Elisabeth. Alle legten Nachdruck auf die Öffentlichkeit ihrer Tätigkeiten. Der zentrale Faktor ihrer Aktivitäten war die Repräsentation. Sie leisteten einen Beitrag zur Rekatolisierung der Stadt und deren Umgebung, und zur Bildung einer neuen Stadtelite mit der katholischen Übermacht.

Az elmúlt években több tanulmányban és könyvrészletben foglalkoztam Kassa város XVII–XVIII. századi életével. Vizsgáltam – többek között – a laikus vallásos társulatok ösztönző hatását a rekatolizáció folyamatában,⁵ a vallásos társulatok történetét,⁶ s a korában és felekezetében szokatlan irénikus eszméket valló gályarab kassai prédikátor, Otrókoci Foris Ferenc katolikus hitre térésének dokumentumait.⁷

E tanulmányban az újkori Kassa társadalmának katolikus újjáalakulásában jelentős szerepet játszó laikus vallásos társulatok történetét foglalom össze. A teljes terjedelmű dolgozat részletesen foglalkozik a társulati élet megjelenésével, a jezsuita társulatok alapításával, gondozásával, szervezeti felépítésével, működésük általános kereteivel, a társulati regulákkal és szokásokkal, valamint a társulati reprezentáció különböző területeivel.

⁵ Knapp Éva, Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században, Századok 129 (1995) 791–814.

⁶ Knapp Éva, Pietás és irodalom: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk társulati kiadványokban, Budapest 2001 Universitas Kiadó, (Historia Litteraria 9.).

⁷ Knapp Éva, Ismeretlen források Otrókoci Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez, Magyar Könyvszemle 122 (2006) 201–217.

A társulatok megszervezésének alapfeltétele a jezsuiták Kassára költözése (1649) és oktató tevékenységük beindulása (1650) volt. 1650-ben Kisdy Benedek püspök közbenjárására az egri káptalan visszaköltözött Kassára, s ugyanebben az évben visszatelepültek a ferencesek is. 1654-ben III. Ferdinánd a jezsuitáknak adta a kassai főkapitányok lakóhelyét, s itt nyílt meg a már Possevino által 1587-ben kívánatosnak tartott szeminárium. Kisdy Benedek 1657-ben főiskolát, 1659-ben papneveldét létesített, s ezt követően megnövekedett a ferencesek jelentősége is. A szalvatoriánus kolostor 1665-ben konventi rangot kapott, majd az 1670-es években elkezdődött a ferences kolostor kiépülése. 1671-ben katolikus kézbe jutott dóm, amely a XVI. század közepe óta a vallási hatalom birtoklásának legfontosabb jelképe volt. Lerakták az alapját a Báthory Zsófia adományából épülő jezsuita templomnak (1671–1681), melynek kriptájában 1677-ben díszes pompával eltemették I. Rákóczi Ferencet. 1674-ben elkezdte működését a jezsuita nyomda. A város katolikus társadalmának növekvő erejét jelzi, hogy 1697-ben Eleonóra császárné és Fenessy György egri püspök akaratából letelepedtek az orsolyiták, s 1699-ben visszatértek a domonkosok. 1692-ben a ferences kolostorban elkészült a gróf Szentiványi László által alapított loretoi kápolna, amely már a világi előkelők vallási igényeit fejezte ki.⁸

Kassán már a XV. század végén több vallásos társulat működött. A Krisztus Teste társulat tagjai minden csütörtökön szentmisén vettek részt az Oltáriszentség tiszteletére, megjelentek az elhunyt tagok ravatalánál és a lelki üdvéért mondott misén. Az elhunyt tagokért és a tisztítótűzben szenvedőkért minden hétfőn két gyertyát égettek. 1522-ből a Rózsafüzér társulat adatolható. Ezen kívül a XV–XVI. század fordulóján egy-egy Szent Sebestyén, Szent Antal és Szűz Mária társulat létezéséről tudunk.⁹ Mindegyik szervezet a világi plébániához kapcsolódott. A reformáció a XVI. század közepén megszüntette a középkori társulatok működését. Ezek és a XVII. század közepétől létrehozott új laikus vallási közösségek között nem mutatható ki kapcsolat. A túlnyomórészt szerzetesrendek által gondozott, szabályozott keretek között működő XVII–XVIII. századi társulatok már nem a városi, polgári öntudatot fejezték ki, hanem a városban lakó szélesebb rétegek vallási igényét elégitették ki.

A XVII. században a társulatok fő feladata volt biztosítani a rendszeres katolikus hitéletet. Ez csak az 1650-es években, a jezsuiták és a ferencesek állandó letelepedésével vált lehetővé. Ettől kezdve a jezsuita rend feloszlásáig (1773) összesen tíz társulatot hoztak létre a városban. Ezek megalakulásuk után megszakitás nélkül működtek. A társulatokat elsősorban rekatolizációs szándék hozta létre,

⁸ Wick Béla, A jezsuita rend története Kassán, Pozsony 1931, 12–18; Wick Béla, Kassa története és műemlékei, Kassa 1941, 77–78; 141–142; Karácsonyi János, Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig, II, Budapest 1924, 90–95; Wick Béla, A kassai Szent Erzsébet dóm, Kassa 1936, 150; Kerekes György, Polgári társadalmunk a XVII. században, Kassa 1940, 47; Urbanus Fridrich, Historia seu compendiosa descriptio [...], Cassoviae 1759. 45–53.

⁹ Pásztor Lajos, A magyarság vallásos élete a Jagellók korában, Budapest 1940, 23–33; Wick, i. m. (4. jegyzet) 292; Kemény Lajos, A reformáció Kassán, Oklevéltárral, Kassa 1891, 2, 6.

amely a megalakulás idejétől függően más-más árnyalatot öltött. A társulatok a megalakulás ideje és az ezzel összefüggő feladatrendszerük alapján három csoportba oszthatók, amelyek egyben jelzik a társulati élet szakaszait.

I. 1653–1715. A XVII. század második felében, a kassai rekatolizáció legaktívabb időszakában megalakult három társulatot elsősorban a katolikus hit elsajátítása, a rendszeres vallási oktatás megvalósítása érdekében hozták létre. Az elsőt a jezsuiták alapították az iskolájukban tanuló diákok számára 1653-ban, *Congregatio Mariana sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis* néven.¹⁰ A rekatolizáció első sikerei után, 1665. május 31-én a jezsuiták templomában életkori és nembeli korlátozás nélkül megalakult a *Congregatio Agoniae Christi*.¹¹

Ezt követte a ferencesek társulatalapítása: a Szent Ferencről elnevezett kordás társulat 1674. április 13-án alakult meg a szalvatoriánus ferences templomban, Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök támogatásával. A társulatot az Assissiben működő kordás főtársulathoz aggregálták, szabályaik a XVIII. században nyomtatásban is megjelentek. Bárki tagja lehetett, s ennek megfelelően női és férfi tagozatra oszlott. Legrendszeresebb nyilvános áhítatuk a délben a templomban a társulat ferences előljárója (*praeses*) által magyarul előimádkozott keresztút volt. Újhold vasárnapokon égő gyertyákkal körmenetet tartottak, s ekkor a társulati oltárra kitétek jelvényeiket. Minden hónap első vasárnapján ünnepi misét mondtak, ezt követően a tagok oktatásban részesültek. Fontos feladatuknak tekintették a meghalt tagok díszes temetésének megszervezését.¹²

Az *Agonia Christi* és a kordás társulat között a XVII. században folyamatos volt a kapcsolat, a két szervezet tagjai részt vettek egymás ünnepein.¹³ Miután Thököly Imre felvidéki fejedelemsége széthullott (1685), s az elűzött jezsuiták és ferencesek visszatértek a városba, a két társulat gyorsan regenerálódott. Az *Agonia Christi* társulat praeseseinek magyar nyelvű prédikációit a társulati tagokon kívül is sokan hallgatták.¹⁴ A tagok egymásrataltságát és vezeklésvágyát növelte a többször pusztító pestis (1650, 1653–54, 1662–3, 1696, 1710–1) miatt kialakult félelem.¹⁵ A társulatok közötti kapcsolat kiegyensúlyozott volt, rivalizálásukra nincs utalás.

II. 1715–1744. Az 1715 utáni néhány évben megalakult négy társulat közös jellemzője, hogy segítségükkel a Rákóczi-szabadságharc alatt felbomlott katolikus hitéletet akarták helyreállítani és megszilárdítani. Ezek a jezsuita diákkongregáció életkor szerinti szétválása miatt létrejött, idősebb diákokból álló Sárlos Boldogas-

¹⁰ *Congregationem Marianam respicientia [...]*, Érseki Levéltár, Eger (=ÉL E), Ms. Archivum Vetus 13. Nr. 66. 66–68.n.

¹¹ *Congregationem [...]*, i. m. (6. jegyzet) 69–70.

¹² *Congregationem [...]*, i. m. (6. jegyzet) 37–61; Karácsonyi, i. m. (4. jegyzet) 95; Fridrich, i. m. (4. jegyzet) 53.

¹³ *Diarium Collegij Cassoviensis*, I, 1672–1692; II, 1693–1705, Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kéziratár (=BEK K), Ms. Ab 86, I, II.

¹⁴ *Diarium*, i. m. (9. jegyzet) I, 1677. április 27; II, 1693. december 6, 1694. március 7.

¹⁵ Vö. Wick Béla, *Az 1709–10-iki pestisvész Kassán*, Kassa, 1934; Wick Béla, *A kassai Szent Rozália Kápolna története*, Kassa, 1935.

szony kongregáció (1715),¹⁶ a domonkosok által alapított Rózsafüzér társulat (1716), az orsolyiták Jézus Szíve (1716 körül) és a dóm Szent Kereszt társulata (1717). Működésük az 1740-es évekig határozta meg a város társulati életét.

A domonkosok Rózsafüzér társulata Erdődy Gábor egri püspök engedélyével jött létre 1716-ban. Korlátozás nélkül bárki tagja lehetett. Fő feladatuk a rózsafüzér imádkozása, a tagok eltemetése, alamiznaosztás és a zarándokok elszállásolása volt.¹⁷ Az orsolyiták által 1716 körül megszervezett Jézus Szíve társulat a Rózsafüzér társulathoz hasonlóan egy áhítatforma, a Jézus Szíve tisztelet terjesztése révén kívánta elmélyíteni a hitéletet. A kultusz Kassán a pozsonyi orsolyitáknál már korábban működő Jézus Szíve társulaton keresztül talált befogadásra.¹⁸ A Jézus Szíve és a Rózsafüzér társulat szoros kapcsolatban állt egymással.¹⁹

Az első világi plébániához kapcsolódó laikus vallási szervezet a dóm Szent Kereszt társulata volt. Megalakulásakor, 1717-ben XI. Kelemen pápa búcsúval látta el. Tagjai jótékonykodtak, imádkoztak a halottakért és minden év nagypéntekjének délutánján szentségimádáson vettek részt. Kapcsolata a többi társulattal kiegyensúlyozott, de tartózkodó volt. A város vallásos életében a szerzetesi gondozású társulatokhoz képest kisebb szerepet játszott.²⁰

Az ún. nagyobb Mária kongregáció, más néven Sarlós Boldogasszony társulat tagjai az Immaculata Conceptio kongregációból váltak ki. Ez a szétválás lehetőséget biztosított az új, differenciáltabb igények kielégítésére. A társulati élet megváltozott modellje az Agonia Christi társulatban is változásokat hozott létre. Ez a modernizálódás a kassai kálvária építését megelőző és a kálváriához kötődő áhítatokban nyert kifejezést.²¹

A XVII. századi társulatok közül a kordás társulat volt az egyetlen, mely a XVIII. században sem változtatta meg működési kereteit és áhítati rendjét. Ez a konzervativizmus részben a társulat kapcsolatrendszerének beszűkülését, részben a jezsuita gondozású kálvária és a ferencesek által már a XVII. században is végzett keresztút áhítat miatti látens ferences – jezsuita ellentét elmélyülését eredményezte.²²

A vallásosság életben tartása, vonzerejének növelése időről időre szükségessé tette a társulati élet megújítását. Ezt az 1740-es években a jezsuiták egy, a város minden társulatát összefogó új Mária-áhítat bevezetésével kívánták elérni, melynek

¹⁶ Congregationem [...], i. m. (6. jegyzet) 89–91.

¹⁷ Congregationem [...], i. m. (6. jegyzet) 62–65; Wick Béla, Adatok a kassai domonkosok történetéhez, Kassa 1932; Wick, i. m. (4. jegyzet) 373–374.

¹⁸ Wick, i. m. (4. jegyzet, 1936) 139; Wick, i. m. (4. jegyzet, 1941) 141.

¹⁹ Így például a Rózsafüzér társulat körmenete rendszeresen a domonkos templomból indult az orsolyiták felé. Congregationem [...], i. m. (6. jegyzet) 138.

²⁰ Wick, i. m. (4. jegyzet, 1936) 138.

²¹ Vö. Wick Béla, A kassai kálvária története, Kassa 1927.

²² Vö. Karácsonyi, i. m. (4. jegyzet) 95; Szabó Adorján, A kassai ferencesek a régmúlt századokban, Kassa 1940. 78.

leírása 1744 körül nyomtatásban is megjelent.²³ Célja egyrészt egy-egy településen a különféle társulatok közel azonos életkorú és nemű tagjainak összefogása, egymással való megismertetése volt. Másrészt egy igényesebb vallásosságot és az addiginál magasabb színvonalú lelki művelődést kívántak elősegíteni, minél szélesebb rétegekben.²⁴ A tagokat Mária gyermekeinek tekintették, akik a hónap napjainak rendje szerint megszabott módon imádkoztak. Szombatonként litánia után az iskolában, az oratóriumban vagy a templomban találkoztak, s a heti aktuális, többnyire Máriával kapcsolatos olvasmányaikról beszéltek egymással.²⁵ Ezek a circulus Marianus-ok viszonylag rövid ideig voltak életképesek, s a kezdeti népszerűség után hamarosan feledésbe merültek.

III. 1744–1773. Az 1740-es évektől kezdve a megszokott keretek megújítása és átalakítása volt a fő célja a domonkosoknál alapított Nepomuki Szent János társulatnak, a ferences harmadrendnek és az egri püspök által megalakított egyházmegyei Oltáriszentség társulatnak. A Nepomuki Szent János társulatot XIV. Benedek pápa erősítette meg 1744-ben. Tagjai előmozdították a szent tiszteletét, s imádkoztak a magyar királyság gyarapodásáért, jó hírvének terjedéséért.²⁶ Ez az utóbbi cél szokatlan és ritka volt, de éppen ebben tükröződött a domonkosok reformszándéka: a szent felívelő szakaszába lépett kultuszát²⁷ összekötötték a haza iránti hűség gondolatával.

A ferences harmadrend bevezetése 1751. február 21-én egybeesett a ferences rend világi társulatainak országos reformjával.²⁸ Ennek keretében a kevésbé igényes kordás társulatok helyett a legtöbb helyen megalakultak a nagyobb lelki aktivitást és műveltségi szintet elváró harmadrendek. Kassán a kordás társulat tagjai nem vállalták a korábbtól eltérő lelki kötelezettségeket, így a harmadrend mellett külön társulatként működtek tovább.²⁹

Az utolsó XVIII. századi társulat a dómhoz kapcsolódva Karlay Ferenc plébánossága alatt 1758. június 24-én Barkóczy Ferenc egri püspök akaratából létrehozott Oltáriszentség társulat volt.³⁰ Ezzel az egri egyházmegyében központilag szervezett társulattal a püspök az addig főként szerzetesi gondozású társulati életet

²³ *Circulus menstruus filiationis Marianae, Cassoviae é.n.*

²⁴ Hasonló *Circulus Marianus*-okról az ország más városaiból is vannak adataink. Nagyszombatban és Nagyváradon például Kassához hasonlóan jezsuita ösztönzésre indították el ezt az áhítatformát. Tüskés Gábor – Knapp Éva, *A magyarországi barokk kori vallásos társulatok katalógusa*, (Kézirat), Budapest 1988.

²⁵ *Circulus*, i. m. (19. jegyzet) 19–28; *Annuae Collegij Cassoviensis Societatis Jesu pro anno 1735–[1772]* BEK K Ms. Ab 89. 41/b.

²⁶ *Congregationem* [...], i. m. (6. jegyzet) 58.

²⁷ Tüskés Gábor – Knapp Éva, *Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében*. *Ethnographia* 99 (1988) 330–356.

²⁸ *Congregationem* [...], i. m. (6. jegyzet) 49; *Confraternitates et eorum abrogatio* [...] ÉL E, *Archivum vetus* Ms. 13. Nr. 65. 12–89.

²⁹ Tüskés Gábor – Knapp Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században*, *Néprajzi Látóhatár* 1992, 3–4, 8–36; itt: 15–21.

³⁰ *Congregationem SS. Sacramenti tangentia* [...] ÉL E, *Archivum Vetus* Ms. 13. Nr. 67. 174–5, 181; Wick, i. m. (4. jegyzet, 1936) 138–139, 143–144.

akarta ellensúlyozni, illetőleg püspöki irányítás és ellenőrzés alá vonni. A társulat Kassa egyetlen alapítási tőkével (1000 rajnai forint) létrehozott laikus vallási közössége volt.

Az 1771-es püspöki vizitációt követően a kassai társulatoknak részletes írásos jelentést kellett készíteniük magukról.³¹ Ez arra utal, hogy a társulati élet megújításának kérdése nem oldódott meg. Több szervezet (például kordás, Jézus Szíve, Rózsafüzér társulat) a régi keretek között, egyre zárkózottabban működött, mások pedig (például a jezsuita gondozású társulatok) a rövid ideig ható, kisebb változtatásokkal próbáltak meg átalakulni, többnyire sikertelenül. A társulati élet kezdődő krízisét jelzi, hogy a társulatokon belüli (például a nagyobb Mária-diáktársulat konfliktusa a praeses-szel) és a társulatok közötti (például a Rózsafüzér társulat 1764-es összeütközése a dóm világi plébániájával) nézeteltérések gyakoribbá váltak,³² s hogy a működésükre vonatkozó feljegyzések az 1760-as évektől kezdve rövidebbek, sematikusak.³³ A jezsuita gondozású társulatok tevékenysége a rend feloszlásával megszakadt, a többi egyre csökkenő lendülettel a szervezetek általános felszámolásáig (1781–1788) tovább folytatódott.

Áttekintve a XVII–XVIII. századi kassai vallásos társulatok, ezen belül a jezsuita kongregációk működési elveit, tevékenységét és hatását, következtetéseinket négy pontban összegezzük:

1. A jezsuita kongregációk modellje, tevékenysége és hatása lényegében mindeütt hasonló volt Európában, az általános elveket a helyi viszonyokhoz alkalmazták.³⁴ Helyi, illetőleg országos sajátosságnak látszik a szervezetek megkésett kialakulása és fejlődése. Míg ugyanis Nyugat-Európa egyes területein a kongregációk vonzereje már a XVII. század végén csökkenni kezdett, s a XVIII. század húszas, harmincas éveiben jelentkeztek az első konfliktusok a jezsuita vezetéssel,³⁵ a kassai kongregációk kifejlődése több tényező által késleltetve, szakaszosan, a XVIII. század első felében ment végbe, s a hanyatlás jelei csak 1750 körül mutatkoztak. További helyi sajátosság, hogy Kassán az egész időszakban végig megmaradt a szerzetesi gondozású társulatok túlsúlya, ami egyben jelzi a rendek kiemelkedő szerepét a város vallási életében.

2. A kongregációk vallási szerepének fontos összetevője a napi életvitel és a vallási élet részletes szabályozása és ösztönzése, elsősorban a szentségekkel való rendszeres élés és az egyén rendszeres részvétele által a szervezetek közös tevékenységében. A saját istentiszteleti hely, a saját áhítatgyakorlatok, liturgia által kifejezett elkülönüléssel, egy új vallási elit kialakításával párhuzamosan a kongregációk nagy súlyt helyeztek a nyilvánosságra, s aktivitásuk egyik központi tényezője volt a reprezentáció. A belső vallásossággal szemben előnyben részesítették a nyilvános

³¹ Congregationem [...], i. m. (6. jegyzet) 45–47, 59–61, 68, 69–70, 89–91.

³² Congregationem [...], i. m. (6. jegyzet) 95–98, 62–65.

³³ Annuae, i. m. (21. jegyzet) 166/a.

³⁴ Anna Coreth, Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich, Jahrbuch für mystische Theologie 11(1965) 9–50.

³⁵ Louis Châtellier, L'Europe des dévots, Paris 1987, 205–208.

és látványos áhitatgyakorlatokat. Mindezzel jelentősen hozzájárultak egy új kegyességi típus, egy új vallási ideál kialakulásához.³⁶

3. A kassai vallásos társulatok, ezen belül a kongregációk története nemcsak hűen tükrözi a felekezeti viszonyok alakulásának szakaszait a városban, hanem ezek a szervezetek maguk is aktív szerepet játszottak a vallási hatalom újraelosztási folyamataiban.³⁷ Az egyházi reformtörekvések világi közvetítőiként jelentősen hozzájárultak a város és környéke rekatolizációjához, amikor intenzív kapcsolatra törekedtek a környező települések lakosságával és a városi társadalom különböző csoportjaival. Fontos szerephez jutottak az egész várost és annak környékét átfogó vallási ünnepek szervezésében és lebonyolításában, befolyást gyakoroltak a városi testületekre, s a szélesebb rétegek megnyerésére törekedtek az egyre szűkülő, protestánsnak megmaradt városi polgársággal szemben. Ezen túlmenően a társulati tagok missziós tevékenységet végeztek saját laikus környezetükben, melynek során az egyházi reformtörekvések a civil társadalom olyan rétegeihez is eljutottak, amelyek a hagyományos eszközökkel nem voltak hozzáférhetők.

4. A laikus vallási szervezetek a társadalom összetartása mellett elősegítették a társadalmi átrétegződést, s a hatalmi viszonyok megváltoztatásával és egy új társadalmi és vallási elit kialakításával hozzájárultak egy új, katolikus többségű városi társadalom létrejöttéhez.³⁸ Bár a szervezetek társadalmi rétegződésének elemzése a társulati anyagönyvek és az ezekkel összevethető egyéb források alapján további feladat, a szórványos adatok és az ide vonható nemzetközi vizsgálatok³⁹ alapján megállapítható, hogy a különböző típusú szervezetek csak részben fordultak különböző rétegekhez. A különböző típusú társulatok kínálatának differenciálódása nem egyszerűen követi a városi társadalom szerkezetének átalakulását, hanem hozzá is járult ahhoz, amikor a paraszti származású, bevándorolt vagy bevándorolni készülő környékbeli népesség és a városi lakosság különböző rétegeinek egy szervezetbe tömörítése elősegítette az előbbi rétegek integrációját, természetes szocializációját, polgárosodását. A kongregációk krízise a XVIII. század második felében jelzi annak a katolikus társadalomnak az átalakulását, melynek létrejöttében korábban jelentős szerepet játszottak, de ekkor már ezek a szervezetek sem tudták feltartóztatni a társadalom egyházi kötöttségektől való lassú felszabadulásának, elvilágiasodásának folyamatát.

³⁶ Louis Châtellier, *Les jésuites et la naissance d'un type: le dévot = Actes du colloque des jésuites parmi les hommes aux XVIe et XVIIe siècles*, Clermont–Ferrand 1987 258–264.

³⁷ Vö. Louis Châtellier, *Le pouvoir religieux dans les villes catholiques de 1650 à 1750 = Colloque international du C.N.R.S. pouvoir, ville et société en Europe 1650–1750*, Strasbourg 1981, 21–26.

³⁸ Louis Châtellier, *A l'origine d'une société catholique, Le rôle des congrégations Mariales aux XVIe–XVIIIe siècles*, *Histoire Economic et Société* 1984, 2, 203–220.

³⁹ Louis Châtellier, *La congrégation académique de Molsheim et la société alsacienne à la fin du XVIIIe siècle*, *Annuaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Molsheim et Environs* 1980, 89–97; Louis Châtellier, *Enquête sur la formation de la société catholique strasbourgeoise au XVIIIe siècle. Le cas de la congrégation des „bourgeois allemands“*, *Annuaire de la Société des Amis du Vieux–Strasbourg*, 1982, 29–36.

V ostatných rokoch som sa vo viacerých svojich štúdiách a častiach kníh zaoberala so životom mesta Košíc v 17. -18. storočí. Okrem iného som skúmala vplyv laických náboženských spoločenstiev v období rekatolizácie, ich dejiny, a aj dokumenty o košickom kazateľovi Fóris Ferencz Otrokovicsovi, odsúdenom na galeje, o jeho prestupe na katolícku vieru (vyznával mierové idey, v tom čase nezvyklé).

V tejto štúdii chcem zhrnúť dejiny laických náboženských spoločenstiev, ktoré zohrali významnú úlohu v katolíckej obnove novovekej spoločnosti v Košiciach. Celková moja práca podrobne pojednáva o vzniku spoločenstiev, o zakladaní spoločenstiev jezuitami, o ich podpore, organizačnej výstavbe, o všeobecných podmienkach v čase ich existencie, o ich predpisoch a zvyklostiach, ako aj o rôznych oblastiach reprezentácie spoločenstiev navonok.

Základnou podmienkou zakladania spoločenstiev bol príchod jezuitov do Košíc (1649) a počiatky ich vzdelávacích aktivít (1650). Na podnet biskupa Benedikta Kisdiho sa jágerská kapitula prisťahovala r. 1650 naspäť do Košíc, v tom istom roku sa vrátili aj františkáni. V r. 1654 daroval Ferdinand III. jezuitom sídlo košického vojenského veliteľstva, kde sa otvoril seminár, ktorý už r. 1587 považoval veliteľ Possevino za žiaduci. Benedikt Kisdi realizoval r. 1657 vysokú školu a v 1659 aj kňazský seminár, a tak neskôr vzrástol aj význam františkánov. Kláštor salvatoriánov nadobudol úroveň konventu, a následne po r. 1670 sa začala výstavba františkánskeho kláštora. V roku 1671 prešiel do rúk katolíkov aj Dóm, ktorý bol od polovice 16. stor. najdôležitejším znakom náboženskej prevahy. V tom čase sa kládli základy jezuitského kostola (1671-1681), ktorý sa začal stavať z milodarov Žofie Báthory; v jeho krypte boli slávnostne uložené pozostatky Františka Rákócziho I. V r. 1674 začala fungovať jezuitská tlačiareň. Znakom rastúcej moci katolíkov v meste je aj príchod uršulínok, ktoré sa v r. 1697 tu usadili podľa vôle cisárovnej Eleonóry a jágerského biskupa Juraja Fenessyho, v roku 1699 sa vrátili aj dominikáni. V roku 1692 bola dohotovená vo františkánskom kláštore loretánska kaplnka, založená grófom Ladislavom Szentiványim, čo už svedčilo o náboženských ambíciách svetských predstaviteľov.

V Košiciach sa už na konci 16. storočia aktivizovali viaceré náboženské spoločenstvá. Každý štvrtok sa schádzali členovia Božieho Tela na sv. omši na počesť Svätosti oltárnej, schádzali sa pred pohrebmi svojich členov a na omšiach slúžených za ich duše. Každý pondelok zapalovali 2 sviece: za zosnulých členov a za duše trpiace v očistci. Od roku 1522 možno datovať Spoločenstvo sv. ruženca. Okrem toho vieme z prelomu 15. a 16. stor. o existencii spoločenstiev sv. Sebastiana, sv. Antona a Panny Márie. Každá z týchto organizácií patrila k svetskej farnosti. V strede 16. stor. reformácia prerušila činnosť týchto stredovekých spoločenstiev. Nedá sa dokázať žiadna súvislosť medzi týmito spoločenstvami a medzi novými laickými spoločenstvami, ktoré vznikali v polovici 17. stor. Prevažná väčšina spoločenstiev v 17.-18. stor., ktoré fungovali pod správou reholí, v rámci ich pravidiel,

už neboli prejavom sebavedomia meštianstva, skôr naplňali náboženské potreby širších vrstiev mestského obyvateľstva.

Hlavnou úlohou spoločenstiev v 17. stor. bolo napomáhať pravidelnému náboženskému životu katolíkov. To bolo možné až v 50-tych rokoch 17. stor., keď sa v Košiciach jezuiti a františkáni už usadili. Odvtedy až po zrušenie rádu jezuitov (1773) bolo v meste založených 10 spoločenstiev, ktoré fungovali od svojho vzniku neprerušene. Ich vznik bol dôsledkom rekatolizačných snáh, ktoré sa od čias ich vzniku postupne menili. S ohľadom na obdobie vzniku týchto spoločenstiev a na základe štruktúry ich zamerania, možno uvažovať o troch skupinách, ktoré zároveň naznačujú aj etapy spoločenského života.

I. 1635-1715. Tri spoločenstvá, ktoré vznikli v druhej polovici 17. storočia, v najaktívnejšom období košickej rekatolizácie, boli založené najmä v záujme oboznámenia sa s katolíckou vierou a zavedenia systematickej výučby náboženstva. Prvé založili jezuiti v roku 1653 pre potreby žiakov svojich škôl, pod názvom *Congregatio Mariana sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis*. Po prvých úspechoch rekatolizácie zriadili jezuiti 31. mája 1665 pri svojom kostole *Congregatio Agoniae Christi*, bez obmedzenia veku a rodu.

Následne založili františkáni kordičkové spoločenstvo, pomenované podľa Svätého Františka 13. apríla 1674 v kostole františkánov, s podporou jágerského biskupa Františka Szegediho Lénárta. Spoločenstvo aggregovali k hlavnému spoločenstvu, pôsobiacemu v Assisi, ich reguly boli zverejnené v 18. storočí aj tlačou. Jeho členom mohol byť hocikto a primerane k tomu sa rozdelilo na oddelenie ženské a mužské. Ich najpravidelnejšou verejnou pobožnosťou bola krížová cesta, napoludnie v kostole, ktorú viedol františkánsky predseda (*praeses*) spoločenstva, s predmodlievaním po maďarsky. Každú nedeľu nového mesiaca usporiadali procesie s horiacimi sviečkami, a pri tej príležitosti vyložili na oltár spoločenstva svoje odznaky (*insígnie*). Každú prvú nedeľu v mesiaci dali slúžiť slávnostnú omšu a po nej nasledovalo školenie členov. Za svoju dôležitú úlohu považovali zorganizovanie slávnostného pohrebu svojich zomrelých členov.

Medzi spoločenstvami *Agonia Christi* a františkánskym boli pravidelné styky, členovia oboch organizácií sa vzájomne zúčastňovali na svojich slávnostiach. Po rozpade hornouhorskeho kniežatstva Imricha Thököliho (1685) sa vrátili do mesta vyhnaní jezuiti a františkáni a obe spoločenstvá sa rýchlo zregenerovali. Maďarské kázne predsedov spoločenstva *Agonia Christi* počúvali mnohí aj mimo členov spoločenstva. Vzájomnú odkázanosť členov na seba a ich túžbu po kajúcnosti zvyšoval strach z viackrát sa opakujúcej morovej epidémie (1650, 1653-54, 1662-63, 1696, 1710-11). Vzťahy medzi spoločenstvami boli vyvážené, o ich rivalizácii nemáme údaje.

II. 1715-1744. Štyri spoločenstvá, ktoré sa utvárali počas niekoľkých rokov po roku 1715, charakterizuje spoločná snaha, aby svojou pomocou obnovili a upevnili

katolícky náboženský život, ktorý bol narušený v čase rákócziovských bojov za slobodu. Boli to: jezuitská kongregácia starších žiakov (ktorá vznikla po rozdelení kongregácie podľa veku žiakov) pod menom Nanebovzatej P. Márie (1715), Ružencové spoločenstvo založené dominikánmi (1716), spoločenstvo Srdca Ježišovho u uršulínok (okolo roku 1716) a spoločenstvo Svätého kríža pri Dóme (1717). Ich pôsobenie rozhodujúco ovplyvnilo spoločenský život mesta do 40-tych rokov 18. storočia.

Ružencové spoločenstvo dominikánov bolo založené roku 1716 s povolením jágerského biskupa Gabriela Erdődyho. Jeho členom mohol byť každý bez obmedzenia. Jeho hlavnou úlohou bolo modlitba ruženca, pochovávanie členov, rozdávanie almužien a ubytovanie pútnikov. V roku 1716 uršulínkami zorganizované spoločenstvo Srdca Ježišovho malo podobné poslanie a formu pobožnosti, dalo si za cieľ prostredníctvom šírenia uctievania Srdca Ježišovho prehlbovať náboženský život. V Košiciach sa tento kult udomácnil prostredníctvom už dávnejšie pôsobiaceho spoločenstva pri uršulínkach v Bratislave. Spoločenstvo Srdca Ježišovho a Ružencové spoločenstvo boli vzájomne v úzkom vzťahu.

Prvá laická náboženská organizácia, ktorá patrila pod správu svetskej fary, bolo spoločenstvo Svätého kríža pri Dóme. Pri jeho zriadení, v roku 1717, mu pápež Klement XI. udelil právo odpustkov. Jeho členovia pôsobili na poli dobročinnosti, modlili sa za mŕtvych a každoročne sa zúčastňovali adorácií na Veľký piatok popoludní. Ich vzťahy k ostatným spoločenstvám boli vyvážené, ale s istým odstupom. V náboženskom živote mesta zohrali menšiu úlohu v porovnaní so spoločenstvami, ktoré patrili k reholiam.

Členovia tzv. väčšej Mariánskej kongregácie, iným názvom spoločenstvo Navštívenia P. Márie sa vyčlenili z kongregácie zvanej Immaculata Conceptio. Toto rozdelenie umožnilo uspokojovanie nových, diferencovaných požiadaviek. Zmenený model života spoločenstiev znamenal zmeny aj v spoločenstve Agonia Christi. Táto modernizácia sa prejavila v pobožnostiach viažucich sa ku kalvárii ešte pred jej výstavbou.

Spomedzi spoločenstiev pôsobiacich v 17. storočí bolo františkánske kordičkové spoločenstvo jediné, ktoré ani v 18. storočí nezmenilo okruh svojej pôsobnosti a poriadok svojich pobožností. Výsledkom tohto konzervativizmu bolo čiastočné obmedzenie vzťahov medzi spoločenstvami a čiastočné prehlbovanie rozporov medzi františkánmi a jezuitami v súvislosti s kalváriou pod správou jezuitov a pobožnosťou krížovej cesty františkánov ešte aj v 17. storočí.

V záujme udržania náboženského života a zvýšenia jeho príťažlivosti bolo potrebné z času na čas obnoviť život spoločenstiev. Túto úlohu chceli splniť jezuiti v 1740-tom roku zavedením Mariánskeho kultu, združujúceho všetky náboženské spoločenstvá v meste, ktorého popis bol vydaný aj tlačou okolo roku 1744. Jeho cieľom bolo spojenie členov rôznych spoločenstiev v jednotlivých osadách, približne rovnakého veku a pohlavia, a ich vzájomné poznávanie. Na druhej strane chceli podporiť náročnejší život viery, duchovné vzdelávanie na dovtedy vyššej

úrovni, v čo najširších vrstvách členov. Členov tohto spoločenstva považovali za deti Márie, ktoré sa mali modliť podľa poriadku každý deň v mesiaci v predpisanej forme. Každú sobotu sa mali po litániách stretávať v škole, oratóriu, alebo v kostole, kde sa mali rozprávať o prečítanej literatúre, dotýkajúcej sa väčšinou Márie. Tieto formy circulus Marianus boli pomerne krátko životaschopné a po počiatkovej popularite rýchlo upadli do zabudnutia.

III. 1744-1773. Počnúc 40-tymi rokmi sa obnovenie a pretvorenie obvyklých rámcov stalo hlavným cieľom spoločenstva sv. Jána Nepomuckého založeného dominikánmi, tretieho rádu františkánov a diecézneho Eucharistického spoločenstva zriadeného jágerským biskupom.

Spoločenstvo sv. Jána Nepomuckého potvrdil pápež Benedikt XIV. v roku 1744. Jeho členovia šíрили kult tohto svätca a modlili sa za rozmach uhorského kráľovstva a za šírenie jeho dobrého mena. Tento posledný cieľ bol neobvyklý a zriedkavý, ale práve v ňom sa odzrkadľovali reformné snehy dominikánov: spojiť obdobie rozmáhajúceho sa kultu svätca s myšlienkou vernosti k vlasti.

Zriadenie tretieho rádu františkánov 21. februára 1751 zapadalo do krajinskej reformy laických spoločenstiev rádu františkánov. V rámci nej sa namiesto menej náročných františkánskych spoločenstiev kordičkárov zriaďovali v prevažnej väčšine miest tretie rády, predpokladajúce väčšiu duchovnú aktivitu a vzdelanostnú úroveň. Členovia františkánskeho spoločenstva v Košiciach sa nezaväzovali prevziať vyššie záväzky nad svoje dovtedajšie duchovné povinnosti, a tak popri treťom ráde pôsobili aj naďalej ako samostatné spoločenstvo.

Posledným spoločenstvom 18. storočia bolo Eucharistické spoločenstvo pripojené k Dómu za pôsobenia farára Františka Karlayho 24. júna 1758, zriadeného z vôle jágerského biskupa Františka Barkóczyho. Týmto spoločenstvom, ústredne organizovaným v jágerskej diecéze, chcel biskup vyvážiť život spoločenstiev dovtedy spravovaných rehoľami, resp. podriadiť ich usmerňovaniu a kontrole biskupa. Toto spoločenstvo bolo v Košiciach jediným laickým náboženským spoločenstvom, zriadeným s vlastným základným kapitálom (1000 rýnskych forintov). Po biskupskej vizitácii roku 1771 boli košické spoločenstvá povinné zostaviť podrobné písomné hlásenie o svojej činnosti. To svedčí o tom, že otázka obnovy života spoločenstiev sa nedoriešila.

Viacere organizácie (napr. františkánske kordičkové spoločenstvo Srdca Ježišovho a Ružencové spoločenstvo) pôsobili v starom rámci a čím ďalej tým uzavretejšie, iné zas (napr. spoločenstvá v správe jezuitov) sa pokúsili pretvárať, s krátkou pôsobnosťou a len s minimálnymi zmenami, väčšinou bezúspešne. Začínajúcu krízu života spoločenstiev naznačujú aj skutočnosti, že nedorozumenia v rámci spoločenstiev (napr. konflikt Mariánskeho spoločenstva väčších žiakov so svojím predsedom) a medzi spoločenstvami (napr. vypuknutie sporu Ružencového spoločenstva s laickou farnosťou Dómu) boli stále častejšie a že záznamy o ich činnosti sú od r. 1760 stále kratšie a schématickejšie. Činnosť spoločenstiev v správe jezuitov

sa rozpustením rádu zastavila, ďalšie pokračovali, ale s upadajúcim rozletom, až po ich všeobecné zrušenie (v rokoch 1781-1788).

Prehľad zásad činnosti, pôsobenia a vplyvu košických náboženských spoločenstiev v 17. a 18. storočí a vyvodenie záverov zhrňujeme v nasledujúcich 4 bodoch:

1. Model jezuitských kongregácií, ich činnosť a vplyvy boli v podstate podobné v celej Európe, všeobecné zásady sa len prispôbovali miestnym pomerom. Takými sa javia miestne, resp. krajinské osobitosti v prípade ich oneskoreného zakladania a vývoja. Zatiaľ totiž na jednotlivých územiach Západnej Európy príťažlivosť kongregácií začala už koncom 17. storočia klesať a v 20. a 30. rokoch 18. storočia sa už hlásili prvé konflikty s vedením jezuitov, vývoj košických kongregácií, oneskorený viacerými činiteľmi sa uskutočňoval postupne až v prvej polovici 18. storočia a znaky úpadku sa začali ukazovať až okolo roku 1750. Ďalšou miestnou charakteristikou je, že v Košiciach, počas celého sledovaného obdobia, zostali v prevahe spoločenstvá pod správou reholí, čo súčasne naznačuje významnú úlohu rádov v náboženskom živote mesta.

2. Dôležitým prvkom náboženskej úlohy kongregácií bola podrobná úprava a povzbudzovanie k spôsobu každodenného a náboženského života, v prvom rade pravidelným pristupovaním k sviatostiam a stálou účasťou členov na spoločnej činnosti organizácií. Paralelne s určením vlastného priestoru pre pobožnosti, vlastných duchovných cvičení, oddeľovania sa prostredníctvom vlastnej liturgie, vytváraním novej náboženskej elity kládli kongregácie veľký dôraz na verejnosť svojej činnosti a ústredným činiteľom ich aktivít bola reprezentácia. Oproti vnútornej nábožnosti uprednostňovali verejné a slávnostné prejavy pobožnosti. Všetkým tým podstatne prispievali k vytváraniu nového typu zbožnosti, k novému náboženskému ideálu.

3. História košických náboženských spoločenstiev a v rámci nich kongregácií nielenže verne odzrkadľuje obdobie vývoja cirkevných pomerov v meste, ale tieto organizácie aj samy osebe zohrali aktívnu úlohu v postupe prerozdelenia cirkevnej moci. Ako laickí sprostredkovatelia úsilia o cirkevné reformy podstatne prispeli k rekatolizácii mesta a okolia, keď sa usilovali o nadviazanie intenzívnych kontaktov s obyvateľmi okolitých usadlostí a s rôznymi spoločenskými skupinami v meste. Nadobudli dôležitú úlohu pri organizovaní náboženských slávností s pôsobnosťou pre celé mesto a jeho okolie. Uplatňovali svoj vplyv na mestské korporácie a usilovali sa získať širšie vrstvy obyvateľstva oproti ustavične sa znižujúcej časti toho meštianstva, ktoré zostalo protestantské. Prekračujúc tento rámec boli členovia spoločenstiev aj misijne činní vo vlastnom okolí laikov, čím sa snahy o cirkevné reformy dostali aj k takým vrstvám civilnej spoločnosti, ktoré boli tradičnými prostriedkami nedostupné.

4. Laické náboženské organizácie spoločenskou súdržnosťou napomáhali prevrstvenie spoločnosti a zmenou mocenských pomerov, vytvorením novej spoločenskej a náboženskej elity prispeli ku vzniku jednej novej mestskej spoločnosti s ka-

tolickou prevahou. Hoci rozbor spoločenského rozvrstvenia týchto organizácií na základe členských kníh spoločenstiev a im podobných prameňov zostáva naďalej úlohou výskumu, už aj na základe ojedinelých údajov a využitia príslušných medzinárodných výskumov možno konštatovať, že organizácie rôzneho typu sa len sčasti obracali k rôznym vrstvám obyvateľstva. Diferenciácia ponúk spoločenstiev rôzneho typu nesleduje len mechanicky premeny zoskupenia mestskej spoločnosti, ale aj prispievala k týmto zmenám v čase, keď zjednocovanie okolitého ľudu roľníckeho pôvodu, ktoré privandrovalo, alebo sa chystalo privandrovať, a rôznych vrstiev mestského obyvateľstva do jednej organizácie, napomáhalo integrácii menovaných skupín a ich prirodzenej socializácii, ich premene na meštianstvo. Kríza kongregácií v druhej polovici 18. storočia naznačuje premenu tej katolíckej spoločnosti, pri vzniku ktorej zohrali významnú úlohu, ale v tom čase už ani tieto organizácie nevedeli prekaziť postup pomalého oslobodzovania spoločnosti od jej závislosti na cirkvi, proces jej sekularizácie.

Függelék [Príloha]

A kassai társulatok kiadványainak katalógusa [Katalóg vydaných tlačív košických spoločností]

Ferences templom – Františkánsky kostol

Szt. Ferenc főtársulat – Spoločnosť sv. Františka

1. Kurtzer Begriff der Statuten, Regeln Indulgentzen Ablass und Gnaden [...], Caschau 1749.
2. Prawidło Neomylnie Arcy-Braterstwa Swatého [...] Frantisska [...] w [...] Kossysách [...], w Kossycách 1749.

Jezuita templom – Jezuitský kostol

Krisztus halála társulat – Spoločnosť umučeného Krista

1. Keresztfán meg-halo [...] Jesus Congregatiójának [...] Cassai Jesus Társágának Templomában [...] rövid Oktatási [...], Kassán 1724.
2. Ursprung und Fortgang Satzungen und Regel [...] einer unter dem Titul der schmerzhaften Todt-Angst Jesu Christi [...] zu Caschau aufgerichten [...] Bruderschaft, Caschau 1734.
3. Kezdetek, alömenetele, redtartási, regulai [...] A A Kereszt-fán meg-hólt Kristus [...] Gyölekezetének [...], Kassán 1759.

Mária fogantatása társulat – Spoločnosť nepoškvrneného počatia P. Márie

1. Sacrae Mariani Fervoris Scintillae [...] a Sodalitate Cassoviensi sub titulo sine L.O.C. Virginis congregata [...] strenam oblatae [...], Cassoviae (1736).

Mária látogatása társulat – Spoločnosť navštívenia P. Márie

1. Iter aeternitatis [...] sodalibus [...] B. V. Mariae Elisabeth Visitantis [...] oblatum, Cassoviae (1722).

2. Solus Deus [...] majori sodalitate Studiosorum Cassoviensi sub titulo B. V. M. Elisabeth visitantis in strenam oblatus, Cassoviae 1739.
3. Memoria novissimorum [...] sodalibus B. V. Mariae Elisabeth Visitantis in strenam oblata [...], Cassoviae (1740)....
4. Carolus Rosignoli, Thymiama ex diversis odorum [...] honoribus [...] Dominorum Congregationis Beatae Virginis Mariae Elisabeth Visitantis Sodalium [...], Cassoviae 1742.
5. (Francesco Antonio Zaccaria), Disciplina populi Dei in novo Testamento [...] DD. Sodalibus B. V. Mariae Elisabeth Visitantis in strenam oblata [...], Cassoviae 1743.
6. Henricus Balde, Veritates Christianae [...] Sodalibus [...] sub Titulo B. M. V. Elisabeth. Visitantis, Cassoviae [...], Cassoviae (1746).
7. [Joannes Baptista Prileszky], Acta Sanctorum Ungariae [...] Sodalibus [...] sub Titulo B. M. V. Elisabeth. Visitantis, Cassoviae [...], Cassoviae (1746).
8. Alma Sodalitas Major B. V. Mariae [...] Anno [...] 1749 [...] Catalogus DD. Sodalium Defunctorum [...], [Kassa], (Cassoviae 1749).
9. Alma Sodalitas Major B. V. Mariae [...] Anno [...] 1753 [...] Catalogus DD. Sodalium Defunctorum [...] [Kassa], [Kassa] (1753).
10. Catalogus D. D. Sodalium pie in Domino Defunctorum [...] [Kassa], [Kassa] (1769).

Nagyboldogasszony társulat – Spoločnosť patrónky Uhorská

[Gabriel Szerdahelyi], Collyrium ad curandos [...] ex munificentia [...] Sodalitatis B. Mariae V. in Coelos Assumptae rectoris in strenam [...] oblatum, Cassoviae 1728.